

SALVADOR GALMÉS

UNA VIDA DEDICADA AL LUL·LISME

MISERICÒRDIA ANGLÈS CERVELLÓ

Ens proposem exposar la tasca a què Galmés dedicà la major part de la seva activitat: la promoció del coneixement de Ramon Llull i de la seva obra. Després de veure el lloc que aquesta tasca ocupà dins de la seva vida, volem analitzar quin tipus de lul·lisme adoptà. Tinguem present que, malgrat la seva profunda vinculació amb l'obra de Llull, Galmés no és, en sentit estricte, un filòsof, ni la seva tasca lul·lística es dirigeix, en primera instància, a interpretar la filosofia o teologia de Llull.

La seva activitat fou triple. En primer lloc, cal destacar l'àmbit en què fou més creatiu, el literari, ja que com a escriptor publicà diverses narracions que es poden classificar dins del naturalisme rural. Aquest naturalisme fou adaptat de forma que no entra en contradicció amb els ideals de la Renaixença i suposa una recepció moderada del modernisme català que no impedeix acceptar elements provinents del noucentisme. La narrativa de Galmés és la més significativa a Mallorca abans de la Guerra Civil Espanyola juntament amb l'obra de Llorenç Vilallonga i també amb la més reduïda de Llorenç Riber. No la conreà al llarg de la seva vida, sinó que l'obra literària i creativa de Galmés s'atura cap a la fi de la dècada dels anys vint.

En segon lloc, remarquem el caràcter erudit de Galmés, que es fa palès en la traducció d'obres per a la Fundació Bernat Metge: *D'agrícola* de M. Porci Cató, *Del camp* de M. Terenci Varró i *De l'orador* de M. T. Ciceró. Però aquesta activitat no fou prioritària per a Galmés, que la desenvolupà només entre 1926 i 1933 i es limita a aquestes tres obres.

Ara bé és, en tercer lloc, l'obra lul·lística el gruix de la seva tasca. D'aquesta, la part majoritària correspon a l'edició de les *Obres de Ramon Llull: Edició original*¹.

1. Abreujadament anomenades ORL, Mallorca, 1906-50, ed. M. Obrador, S. Galmés *et al.* 21 vol. (En aquests moments, Miquel Font Editor n'està publicant una reedició facsimil). L'edició crítica de l'obra catalana de Llull ha estat represa el 1990 amb el títol de *Nova Edició de les Obres de Ramon Llull* (NEORL) a Palma de Mallorca i a cura d'una comissió editora dirigida per Anthony Bonner. De moment, ja se n'han publicat quatre volums.

Per valorar degudament l'esforç que suposà per a Galmés la tasca relativa a l'edició de les ORL, cal tenir present que encara ara no s'ha acabat de treballar en l'edició i catalogació de l'obra de Llull. És clar que ara Galmés disposaria d'una informació i d'uns coneixements que implicarien diferències en la seva tasca editora. Tot i això, aquesta no només exercí una funció decisiva en el moment en què es publicà, sinó que encara té validesa². A més de les ORL, també preparà altres edicions de llibres de Llull. Així, la seva obra consta de textos relatius a la seva responsabilitat editorial, sobretot pròlegs; també comptem amb els seus escrits lul·listics relacionats amb commemoracions de dates relacionades amb Llull o destinats a la divulgació del seu estimat beat.

Finalment, deixem constància que Galmés va escriure ocasionalment sobre temes diversos d'actualitat, els quals confirmen tant la seva erudició com el seu compromís amb la vida social i cultural catalana. La seva carrera eclesiàstica també li comportà tasques i obligacions diverses que no hem d'oblidar.

Si hem de buscar un principi d'unitat de les tres tasques bàsiques vocacionals de Galmés, sembla clar que aquest el trobarem en el desig de normalitzar la cultura catalana a Mallorca, desig i necessitat que visqué no sense dificultats.

En primer lloc, ens cal veure el pes de la dedicació a l'estudi de Llull en la seva biografia. El mallorquí Salvador Galmés i Sanxo neix en una possessió del terme de Sant Llorenç des Cardassar el 9 de març de 1876³, en una família humil de la pagesia. Després d'uns anys en què fa d'aprenent de fuster, tindrà accés a una bona formació intel·lectual gràcies al seu ingrés al Seminari Diocesà de Palma el 1890. Ben aviat sobresortirà tant per les bones qualificacions com per les seves aptituds literàries.

2. Per exemple, s'afirma que «les millors edicions del *Blanquerna* i del *Llibre de les meravelles* són les de S. Galmés» a J. N. HILLGARTH, *Ramon Llull i el naixement del lul·lisme*, Barcelona: Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, pp. 11-12 (Obra editada anteriorment en anglès el 1971).

3. Extraïem les dades biogràfiques de l'estudi més complet amb què comptem sobre la vida i els diferents aspectes de l'obra de Galmés, estudi realitzat esplèndidament per P. ROSSELLÓ BOVER: *L'obra de Salvador Galmés i Sanxo (1876-1951)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988. Citarem Galmés en l'edició més recent de la seva obra i l'única que es pot considerar crítica, també a cura de P. Rosselló Bover, i que s'ha publicat en forma d'obres completes. Aquestes comprenen dos volums dedicats a recollir la narrativa de Galmés i tres volums relatius a la tasca lul·lista i de traducció i edició crítica: *Obres Completes*, 3. *Lul·lisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Ajuntament de Sant Llorenç des Cardassar, 1997 (Biblioteca Serra d'Or, núm. 191); *Obres Completes*, 4. *Articles, pròlegs i altres treballs. Epistolari*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Ajuntament de Sant Llorenç des Cardassar, 2001 (Biblioteca Serra d'Or, núm. 259); *Escrits sobre Ramon Llull*, Barcelona: Departament de Filologia Catalana i Lingüística General de la Universitat de les Illes Balears i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990 (Biblioteca Marian Aguiló, núm. 13).

El 1899 obté el premi del *Primer Certamen científico-literario* (un premi organitzat pel mateix Seminari en què el tema que calia tractar era proposat per la convocatòria) amb la *Descripció de l'arribada y entrega del cadavre del B. Ramon Llull*. Aquest treball d'estudiant fou valorat en la mesura que suposava un intent de reconstrucció històrica i imaginativa del retorn del cos de Llull. Es tracta, doncs, de la primera mostra de la dedicació lul·liana de Galmés, tot i que no es tracti més que d'una temptativa d'estudiant que ni tan sols havia escollit el tema. De fet, això ens informa de l'interès per Llull en el Seminari, on s'havia proposat també un altre tema lul·lià per al *Certamen: Estudio de la doctrina contenida en el «Llibre del Gentil y los Tres Sabios» del B. Ramon Llull*, interès que cal emmarcar dins dels ideals de la Renaixença, la qual no s'acull a Mallorca fins cap a la fi del segle XIX i començament del XX. En el cas del Seminari, és durant el bisbat de Pere Joan Campins (1898-1915) que es fomenta el *mallorquinisme*. Es tracta de normalitzar l'ús del català dins de l'Església mallorquina, i té diferents iniciatives relatives a aquesta finalitat com l'organització del *Certamen científico-literario*, la reforma de plans d'estudis en què s'introdueixen càtedres de Llengua i Literatura i d'Història de Mallorca o l'edició de llibres religiosos en català.

Dues figures que potencien el mallorquinisme dels clergues i seminaristes són Antoni M. Alcover (fins a l'enfrontament amb l'IEC el 1918) i Miquel Costa i Llobera⁴. Així, el Seminari proporciona una excel·lent formació en el llatí i el català dins d'un marc ideològic de tipus mallorquinista i catòlic, formació que alhora proporcionarà a aquells qui tinguin talent tant fer tasques de traducció com de creació literària⁵. En aquest sentit, Galmés rep ja una sèrie d'estímuls provinents d'una cultura normalitzada en un cert grau, però plena de reptes de futur per a dur a terme de forma plena aquesta normalització encara incompleta.

Quan surt del Seminari es dedica de ple a la seva carrera eclesiàstica (per exemple, el 1904 és nomenat Notari Eclesiàstic de la Cúria de Mallorca, càrrec que exercirà durant vint anys) i als estudis. Així, de 1900 a 1902 segueix els estudis a l'Institut General i Tècnic de Balears i el 1903 comença la carrera de Lleis a la Universitat de Barcelona, on es llicenciarà el 1907 essent ja sacerdot, ja que havia estat ordenat el 1904. No obstant això, ja als seus darrers anys d'estudiant

4. Segons J. MASSOT, *Església i societat a la Mallorca del segle XX*, Barcelona: Curial, 1977, ambdós eren admiradors de *La Tradició Catalana* de Torras i Bages i de *La Nacionalitat Catalana* d'Enric Prat de la Riba, i transmeteren, encara que amb contradiccions, les seves idees als joves que formaren.

5. *Vid.* D. PONS, «Els orígens ideològics i culturals de Llorenç Riber», a *Lluc* 699 (setembre-octubre de 1981). Aquest article es centra en la figura de Llorenç Riber, que fou company d'estudis de Galmés al Seminari; es poden establir paral·lelismes i contraposicions entre Riber i Galmés.

comença a publicar narracions breus que seran l'inici d'una carrera literària que s'anirà consolidant. La seva primera publicació serà l'ulliana, ja que es tracta del seu treball d'estudiant (la *Descripció...*) el 1903, dins d'una antologia de prosa mallorquina que amb el títol *Brots i fulles* recull relats de diversos autors com Tomàs Forteza, Gabriel Alomar i Llorenç Riber. Publicacions més madures l'aniran donant a conèixer aviat com a escriptor. El 1906 publica a la revista *Mitjorn* dues narracions breus: *La flor de Corritjola* i *Cercant esclata-sangs*; el 1908 és premiat als Jocs Florals de Barcelona amb *Negres* i a partir d'aquí seguirà publicant diverses narracions breus; el 1911 editarà la seva única novel·la: *Flor de Card*. Els anys més productius literàriament seran també els darrers en què Galmés publica narracions: entre 1918 i 1928 apareixen les obres de més qualitat de la seva carrera literària, com ara *La Poruga*, *Visió*, *La 'mareta'*, *La bovereta*, *La dida*, *Vida-Amor*, *El garriguer d'infern*, *L'esqueix*, *En Figuera*, *Pica-calderes...* Més tard, Galmés encara publicarà algunes narracions fins a l'any 1931, però aquestes seran les seves darreres produccions literàries.

Aquí i ara no ens interessa, però, la producció literària de Galmés més que en tant que té relació amb l'activitat ullista. Amb aquesta afirmació no volem donar a entendre en cap cas que en la vida de Galmés les diferents activitats que desenrotllà no tinguessin res en comú. Hem vist fins ara com, després de llicenciat el 1907, Galmés va essent reconegut literàriament, però és també en aquests anys que començarà a dedicar-se al ullisme i participarà en un bon nombre d'activitats de caire cultural i patriòtic. Aquesta diversitat de tasques, a les quals recordem que cal afegir encara la traducció, comparteixen una mateixa finalitat: la normalització de la cultura mallorquina.

Ja a l'any 1906 fou un dels participants en el I Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Que la seva integració als cercles intel·lectuals mallorquins fou ràpida es fa palès en el fet que el 1908 ingressa com a membre a la Societat Arqueològica Ulliana i a la Reial Societat d'Amics del País. També el 1909 és un dels fundadors de *L'Espurna*, una associació cultural nacionalista que va aplegar els regionalistes mallorquins i suposà la integració del clergat en el nacionalisme. En aquesta associació, persones com Miquel dels S. Oliver o Gabriel Alomar, caracteritzades per posicions de progressisme social i republicanisme, no hi connectaren pel fet de representar una altra opció ideològica.

Per tant, doncs, encara que datarem l'inici de la tasca ulliana de Galmés el 1910, perquè és aleshores quan s'incorpora a la Comissió Editora Ulliana en substitució de Miquel Ferrà al front del treball de transcripció de l'obra ulliana, no hem d'oblidar que aquest no es limita al treball erudit i filològic. El paper decisiu de Galmés en l'edició de l'obra catalana de Lull anirà acompanyat d'un conjunt d'activitats dirigides a divulgar i promoure el significat cultural i polític de la

figura del beat. En aquest objectiu Galmés no estarà sol, perquè en aquests primers anys de dedicació al lul·lisme l'entorn l'estimularà en aquest sentit i li farà costat; el lul·lisme és viscut com un ideal col·lectiu⁶. Es poden mencionar molts exemples de les iniciatives de Galmés a l'ombra d'aquest ideal. Per exemple, el 1915 col·labora en les celebracions del VI Centenari del Martí del Beat Ramon Llull impartint diverses conferències de temàtica lul·liana i formant part de diverses comissions relacionades amb les festes de celebració. Un fet especialment significatiu és la seva participació, el 12 de juny, en l'exhumació de les despulles del beat, de la qual en redactà l'acta. Finalment, cal destacar la publicació de la *Vida Compendiosa del Beat Ramon Llull*, una obra escrita per encàrrec de la Comissió Diocesana de les festes religioses del Centenari.

Quan Galmés comença a treballar en l'edició de les obres catalanes de Llull (ORL), la seva feina ja apareix immediatament en els toms V i VI de les ORL, ambdós publicats el 1911. En el V encara hi ha part de treball del seu predecessor en la tasca de transcripció, Miquel Ferrà, però a partir d'aquest moment el pes de la feina recau sobre Galmés, el qual publicarà de forma constant i regular volums fins a l'inici de la Guerra Civil, exceptuant el període en què és afectat per les disputes amb Antoni M. Alcover sobre els criteris de transcripció emprats en l'edició de les ORL, és a dir, de 1918 a 1923.

La relació amb mossèn Alcover té a veure des de bon començament amb la vocació lul·lista de Galmés. És durant els anys d'estudi en el Seminari que Galmés comença a formar part del grup de col·laboradors d'Alcover, però sense assumir cap feina decisiva en l'elaboració del *Diccionari* d'Alcover (hi té algunes col·laboracions, entre elles algunes de terminologia de fusteria i molinaria); per consegüent, n'era simplement un dels molts col·laboradors. D'aquesta època no ens consta ni que hi hagués divergències entre ells ni que tinguessin una relació de molta proximitat; tot i això serà Alcover qui més endavant l'introduirà en la Comissió Editora Lul·liana. La disputa entre Salvador Galmés i Antoni M. Alcover és força complexa i ha rebut diverses interpretacions⁷. A primera vista, i de forma que creiem

6. P. ROSELLÓ BOVER, *op. cit.*, p. 27: «Assenyalem ara que en aquests primers anys de treball sobre l'obra lul·liana s'adverteix una eufòria que concorda amb la de l'ambient cultural i religiós del moment, que ens demostra que aleshores la causa lul·liana era sentida molt vivament sobretot entre els sectors més lligats a l'Església. Com veurem, Galmés participa en nombrosos actes de caràcter lul·lià: el seu treball no es limita al terreny exclusivament filològic, sinó que els arguments religiosos —i àdhuc els polítics— tenen un pes molt específic en la seva reivindicació de la figura i de l'obra de Ramon Llull.»

7. Per a una visió més favorable a Alcover, *vid.* F. de B. MOLL, *Un home de combat (Mossèn Alcover)*, Palma de Mallorca: Editorial Moll, 1981; per a una interpretació que defensa més el paper de Galmés, *vid.* P. ROSELLÓ BOVER, *op. cit.*, pp. 47-67.

objectiva, sabem que el 1917 sorgeixen les primeres divergències amb Alcover a causa de diferències relatives als criteris de transcripció ortogràfica dels textos lul·lians. Però allò que pesà més en la formació d'una situació tensa fou el poc temps que Alcover tenia per a dedicar a la Comissió Editora Lul·liana, mentre que a Galmés li urgia que l'edició no s'aturés. Les reivindicacions d'Alcover sobre la propietat de l'edició enverinaren el problema, el qual només es resolgué a través de la intervenció de l'autoritat eclesiàstica i permeté a Galmés seguir endavant amb l'edició.

Acabada la baralla amb Alcover, Galmés no només segueix amb regularitat la publicació de diversos volums de les ORL: també s'encarrega d'editar textos lul·lians en altres editorials (*Llibre d'amic e amat* (1927), *Llibre d'Ave Maria* (1927), *Llibre de meravelles* (1931-34), *Llibre d'Evast e Blanquerna* (1935), *Ars infusa* (1935)). Tota aquesta feina, la fa per pròpia iniciativa i sense ajuda econòmica aliena, mogut pel seus ideals culturals. L'activitat intel·lectual de Galmés durant aquests anys és molt intensa, recordem que paral·lelament va publicant narrativa. Afegim ara que a més publica articles, dona conferències i participa en actes públics que exemplifiquen la seva dedicació al lul·lisme. D'entre ells destaquem la ressenya que va escriure el 1926 de la traducció anglesa d'E. Allison Peers de *Blanquerna* o la conferència llegida el 1933 a la Universitat de Barcelona sobre l'*Activitat literària de Ramon Llull*, a partir de la qual elabora l'assaig *Ramon Llull, plasmador del nostre idioma*, que es publicarà un any després. Els anys 1934 i 1935 es celebra el VII centenari del naixement de Ramon Llull i Galmés hi participa publicant una sèrie d'articles de divulgació i promoció del lul·lisme: *L'edició de les Obres Originals del Mestre, Ramon Llull plasmador del nostre idioma, Llàntia votiva, Dinamisme de Ramon Llull i Influència de Ramon Llull en la fixació de la llengua catalana*.

D'altra banda, el 1935 participa en la fundació de L'Escola Lul·lística de Mallorca i afegim encara que va projectar un 'Casal Ramon Llull' que finalment no va ser possible, casal que hauria tingut la finalitat d'aplegar tota mena de materials relacionats amb Llull (com ara manuscrits, objectes o imatges lul·lianes).

Un fet que ja anuncia com afectarà la Guerra Civil Espanyola els projectes de Galmés: aquest estava amb contacte amb el lul·lista francès Jean-Henri Probst i el convidà a donar una conferència justament el 19 juliol de 1936, de forma que l'acte es va haver de suspendre i Probst es va quedar uns dies sense poder abandonar Mallorca.

En tots aquests anys, Galmés havia participat en la vida social i cultural i en actes d'afirmació nacional mallorquina. Així, el 1934 signà la resposta a un manifest de P. Fabra i altres intel·lectuals catalans afirmant la catalanitat de les Balears; de la mateixa manera el 1936 és un més dels escriptors i intel·lectuals mallorquins que signen l'anomenada «Resposta als catalans».

Durant la guerra i la postguerra, l'habitual activitat de Galmés disminueix notablement a causa tant del nou ambient advers a la cultura catalana com de la seva pèrdua de salut, fins que el 1946 es retira i torna definitivament a Sant Llorenç des Cardassar.

L'any 1938 edita el darrer volum al seu càrrec de les ORL gràcies al fet que encara compta amb subvencions de l'Institut d'Estudis Catalans i de la Diputació Provincial de Balears, subvencions que aviat perdrà amb el nou règim polític. L'agost de 1938 participa en un homenatge a Ramon Llull, on aprofita per demanar a les autoritats franquistes que col·laborin en la promoció lul·liana i en l'edició de la seva obra. Galmés s'allunyarà progressivament de l'activitat pública i cultural, però encara rebrà dos nomenaments: el d'Acadèmic Correspondent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona el 1942 i el de Membre Correspondent de l'Institut d'Estudis Catalans el 1945. El 1946 rep la visita d'un grup d'intel·lectuals⁸ que, amb la finalitat de retre-li un homenatge que no es podia fer més que en l'àmbit privat, li oferiren una miscel·lània lul·lística que mai s'ha arribat a publicar.

No obstant això, la inactivitat de Galmés, malgrat tots els problemes amb què es troba, no és total. El mateix any 1946 encara escriu l'estudi *Ramon Llull no és l'autor del llibre 'Benedicta tu in mulieribus'*, amb la mateixa passió per a la polèmica dels seus anys joves. L'any 1948 publica el segon volum del *Llibre d'Evast e Blanquerna* per a la col·lecció «Els Nostres Clàssics». Finalment, el 1948 es publica una traducció en castellà del seu assaig *Dinamisme de Ramon Llull* feta per M. Batllori i revisada pel mateix Galmés. Veiem, doncs, com, en la mesura en què encara li queden forces, no abandona la tasca lul·lista fins al final de la seva vida: Galmés mor a casa seva el 25 d'abril de 1951, però sabem per la seva correspondència que s'ocupà fins que pogué en un nou treball sobre Llull.

Sovint s'ha contraposat l'obra literària i la lul·lística de Galmés a partir de la dualitat creativitat i no creativitat. Així, caldria considerar la primera com aquella en què la capacitat creativa de Galmés va florir, mentre que la segona seria la no-creativa, i el seus valors principals serien l'erudició i el desig de promoció cultural nacionalista. D'aquí se seguiria que, indirectament, el gran esforç i quantitat de temps esmerçats en l'edició de les ORL, en la qual Galmés s'hi havia compromès personalment, haurien estroncat la seva vessant creativa, de manera que el seu compromís en una activitat inferior l'hauria conduït a descuidar la superior. Encara que hi pugui haver una part de veritat en aquests raonaments, també cal tenir present que cronològicament no hi ha una separació entre dues etapes: creativa i no

8. M. Batllori, M. Tous, F. Sureda Blanes, M. Ferrà, J. Pons i Marquès, M. Forteza, G. Colom, J. M. de Casacuberta, F. de B. Moll, I. Fortesa-Rei.

creativa, i que aquestes es poden entendre com una dedicació en dos camps diferents, però igualment valuosos⁹.

Galmés mai mostrà cap pretensió de creativitat filosòfica. En cap moment intenta fer aportacions filosòfiques o teològiques, i en aquest sentit és sempre clar i modest¹⁰.

És clar que l'ardor del lul·lisme de Galmés s'explica a partir dels ideals de la Renaixença viscuts des de la perspectiva mallorquina i que, en el procés de recuperació i revitalització de la cultura pròpia, la figura de Llull s'imposava per ella mateixa de forma indiscutible. La complexitat de Llull, la riquesa de dimensions de la seva vida i obra, la repercussió internacional al llarg dels segles del lul·lisme s'afegeixen a la presència popular de Llull en el poble mallorquí i al seu ús creador de la llengua catalana. Tota aquesta riquesa contrastava amb la necessitat d'estudiar Llull i el lul·lisme, immersos ambdós en una confusió exuberant de dades i versions¹¹. Mentre que la seva figura havia atret tota mena d'interpretacions apassionades i contraposades, les tasques inherents a la investigació seriosa estaven per fer: examen de tots els materials existents a biblioteques i arxius; autenticació, datació i catalogació d'obres; anàlisi de l'evolució del pensament de Llull... Si a tot això afegim la història del lul·lisme i tenim present la situació en què es trobaven a l'època de Galmés els textos de Llull, constatarem que s'havia de tractar forçosament d'una empresa plena d'entrebancs. Recordem de nou que encara ara les obres de Llull no s'han acabat de publicar, la qual cosa mostra les dificultats de l'empresa.

No feia falta, doncs, esforçar-se gaire per trobar raons per a adonar-se de la necessitat de publicar l'obra catalana de Llull. Galmés no parteix del no-res en aquest punt gràcies a l'existència d'un lul·lisme mallorquí. Aquest té el primer representant clar en Jeroni Rosselló, poeta romàntic conegut pel sobrenom de *lo Joglar de Maylorcha*, que començà l'edició de les obres de Llull en català i en publicà el 1859 l'obra poètica. Ara bé, Rosselló no segueix una veritable metodologia

9. P. e. F. de B. MOLL, «La doble personalitat cultural de Mossèn Galmés», a: *Flor de Card*, Sant Llorenç des Cardassar, 24 (abril de 1974), pp. 14-15.

10. Les aportacions de Galmés al lul·lisme serien, segons P. Rosselló Bover, de tipus: «a) *biogràfic i historiogràfic*, en tant que dóna noves dades sobre Llull o en corregeix altres considerades correctes fins al moment; (...) b) *filològic i bibliogràfic*, car localitza, inventaria, descriu i qualifica els manuscrits lul·lians i les edicions de les seves obres; c) *crítico-literari*, perquè avalua i comenta les obres de Llull des d'un angle estètic, encara que cap dels seus assaigs té un caràcter exclusivament literari; i d) *de promoció cultural*, puix que vol estimular els lectors en la recuperació de la figura més important de la nostra cultura». A *op. cit.*, p. 81.

11. Així explica Galmés la situació en què es troba: «... majorment formant la producció lul·liana una selva tan embullada que, fins avui, ningú l'ha poguda classificar satisfactòriament ni en la successió cronològica ni en l'autenticitat», «Activitat literària de Ramon Llull», a *Escrips sobre Ramon Llull*, p. 68.

científica; qui sí que l'adoptarà serà Mateu Obrador, de qui arrenca veritablement l'edició de les ORL i qui les planificà després d'investigar en les diverses biblioteques d'Europa on es conservaven manuscrits i còdexs. (Aquest material i tasca seran posteriorment ben aprofitats per Galmés.) També és amb ell i després de la mort de Rosselló que es constitueix la Comissió Editora Lul·liana, i és d'ell que passarà la tasca a Miquel Ferrà, deixeble seu, i més endavant a Salvador Galmés.

El compromís que Galmés va contreure amb l'edició de les ORL va anar acompanyat d'objectius no limitats al món acadèmic; els treballs amb finalitats de divulgació eren necessaris perquè l'edició dels textos pogués assolir els objectius fixats per la Renaixença. No només s'havia de llegir Llull: a partir del contacte amb ell a través dels textos s'havia de vivificar una tradició i una llengua. (De fet, l'obra lul·lística de Galmés consisteix en els pròlegs a l'edició dels volums de les ORL i en treballs relatius a l'edició; la resta són essencialment divulgatius.) Els exemples en paraules del mateix Galmés són nombrosos¹². Cal fer una revalorització integral de Llull, atès que és inversemblant que, mentre que qualsevol europeu coneix els seus autors clàssics nacionals, a Catalunya Llull no és prou conegut ni llegit. Si no es fa així, a més del desconeixement del propi patrimoni, s'incompleix un deure personal i col·lectiu envers la pròpia pàtria. Però és en la difusió de l'obra lul·liana, més enllà del món merament acadèmic, que cal buscar la seva dimensió vivificadora, la qual, en canvi, no s'ha d'anar a buscar en el cosmopolitisme mal entès:

«Avui, la publicació d'obres dels nostres clàssics forma un flum abundós. Però si les fonts s'escolen clares i netes, no les aprofitem pas gaire. Hem preferit aigües tèrboles d'escolims de fàbrica amb partícules de cosmopolitisme per regar els nostres horts i vergers casolans, i deixem de badiu el nostre gran camp idiomàtic. ¿És estrany, doncs, si l'esplet que collim sap una mica a exotisme i a bastardia? Cal recollir i aprofitar tot el cabal de l'avior, començant per Ramon Llull; però no basten les edicions materials: cal la difusió de les obres, i més que res la lectura, fins a assimilar-ne tots els elements assimilables i fer-ne substància pròpia»¹³.

12. «Bé voldríem que tot el poble i sobretot els joves de la magna Catalunya una i trina, la ben amada del rei En Jaume, la *mater alma* de Ramon Llull, es persuadissin íntimament, consubstancialment, que tenir pàtria imposa deures personals i col·lectius, altament gloriosos, vers les grans figures pairals que en són l'exponent genuí i representatiu. ¿Qui dubtarà que Ramon Llull sigui el més alt exponent i el símbol més autèntic de la nostra cultura nacional? A la jove generació present potser està reservada la tasca gloriosa de redimir Catalunya d'un oblit i una negligència vergonyosos, i la revalorització integral de Ramon Llull.» («Ramon Llull plasmador del nostre idioma», a *Escrits sobre Ramon Llull*, p. 114.

13. *Ibid.*, p. 115.

Galmés no entén la relació entre el lector de Llull i els textos com un mer procés de coneixement directe de les concepcions lul·lianes: per a ell en les obres de Llull hi sobreui la seva formidable personalitat i el lector és capaç de conèixer d'alguna manera la persona mateixa de l'autor. No és que es tracti d'una comunicació mística, però l'admiració que Galmés sent per la personalitat lul·liana és el tema essencial de les seves investigacions, i s'explica en bona mesura per les emocions que l'abundor d'energia vital del personatge de Llull li transmet. Els dos temes en què Galmés es centra, la biografia de Llull i les qüestions filològiques relatives a l'edició dels textos, conflueixen en l'interès per la personalitat del beat, a qui Galmés ben sovint anomena sant.

La noció central amb què expressa la personalitat de Llull és el que ell anomena *dinamisme*. Galmés explana aquest tret de forma molt literària, expressant així la seva admiració per la potent figura de Llull i també intentant trobar un principi d'explicació de la complexitat de la seva vida i obra:

«Tota la vida de Ramon Llull és una intensa efervescència de l'esperit, una cursa desfrenada d'inquietuts qui s'encalquen com les ones d'una mar en perpètua tempesta. (...) És tot un misteri d'energies vessades a doll seguit, sense nombre ni mesura, durant més de quaranta anys de vida, pledejant sempre i arreu el seu *negoci*, que era el *negoci* de l'Amat»¹⁴.

Encara que no dóna una definició minuciosa de dinamisme, fa servir termes psicologistes o biologistes de caire vitalista (p.e., *bios* ultrapotent, *dinamos*, *libido*...). Ara bé, la font d'aquesta energia la situa en la relació d'amor apassionat vers Déu¹⁵. El fet que tal amor sigui tan abassegador ens el pot fer difícil de comprendre i ens pot dur a pensar que és anormal o malaltís.

En l'estudi de les principals característiques de la personalitat de Llull, Galmés el qualifica de geni, de savi i de sant. Ara bé, aquests trets els podríem atribuir a molts altres filòsofs medievals; Llull, però, té quelcom d'excessiu que ens permet preguntar-nos si, d'alguna manera, era un *foll*. Ja hem vist que el dinamisme motor de Llull podia ser incomprens i qualificat de morbós, però Galmés ens dóna a entendre que estem interpretant malament l'abundància d'energia espiritual del beat. Respecte a la folia, remarca que a Llull mateix li agradava dir-se foll i que la seva folia s'interpreta comunament com utopisme¹⁶.

14. «Dinamisme de Ramon Llull», a *Escrits sobre Ramon Llull*, p. 120.

15. *Ibid.*, p. 121: «La font inexhaurible d'on brollaven tantes energies, la combustió interna i vital qui les congriava, fou l'amor, la seva passió dominant, abassegadora i irrefrenable, qui l'empenyia fatalment, gairebé, amb dalers incessants i sempre renovellats en pul·lulació que ens pot semblar anormal i àdhuc morbosa».

16. «Respostes a una enquesta davant el centenari lul·lià», a *Escrits sobre Ramon Llull*, p. 61.

Llull és la figura principal que representa i contribueix a formar la cultura nacional catalana. Definir la seva tasca equivaldrà, doncs, a definir la forma catalana d'ésser:

«Llavors apareix en el nucli català la robusta personalitat de Ramon Llull qui accelera d'una manera sorprenent, i plasma definitivament la nostra cultura nacional, forjant-li l'idioma, i imprimint-li totes les característiques de la raça: l'idealisme rector i il·luminador de la pràctica eficaça, l'esperit de continuació, l'energia infatigable, la tolerància, el democratism polític, l'amor a la independència nacional, com reconeix el mateix Probst»¹⁷.

En nombrosos textos, Galmés insisteix en el paper cabdal de Llull en la formació del català, que amb ell s'avança a altres llengües europees i ho fa de forma ràpida donant un salt: no des de la literatura popular, sinó des de la teologia i filosofia. Així, el lèxic viu vernacular permet expressar conceptes universals.

En moltes de les coses que hem dit fins ara, podríem detectar punts en comú amb Torras i Bages a *La tradició catalana*, obra a la qual, de fet, en més d'una ocasió Galmés es refereix elogiosament. Però el Llull de Torras i Bages no està basat en un coneixement profund de l'autor i dels textos com el que té Galmés; a més, depèn del plantejament tomista, que fa que per a Torras en Llull hi hagi quelcom d'exòtic o aliè a les característiques de la idiosincràsia catalana¹⁸. Tampoc pot estar d'acord Galmés amb el que afirma Torras sobre l'obra de Llull quan manté que aquesta és un gran monument que, no obstant, està mancat de resultat pràctic. D'altra banda, el lul·lisme de Galmés no és lul·lisme neoescolàstic, i clarament vol defensar la figura de Llull per damunt de les concepcions d'escola¹⁹. Aquestes, més aviat, haurien perjudicat Llull, quan la immensitat de la seva figura es defensa sense necessitat de prendre la perspectiva d'una escola determinada.

Això contrasta amb la defensa del lul·lisme de tipus neoescolàstic d'un autor com Salvador Bové (encara que, amb el temps, aquest defensà un lul·lisme compatible amb el tomisme). A primera vista, les figures de Bové i Galmés coincideixen en la seva ardua defensa del lul·lisme i del seu paper en la cultura catalana. Ara bé, entre les seves maneres de reivindicar Llull, hi trobarem serioses divergències.

17. «Ramon Lull dins la història de la cultura catalana», a *Escrips sobre Ramon Llull*, pp. 170-171.

18. *La tradició catalana*, llibre 2, cap. II, secció 2, a *Obres completes*, vol. I, Barcelona: Abadia de Montserrat, 1984.

19. «La pols de les lluites d'escola —no són els guerrers els més fins tastadors de la bellesa— cubrí d'oblit tants d'orientes lluminosos; però bastà que aquell gran historiador del pensament estètic qui fou en M. Menéndez y Pelayo espolsàs una mica el joiell lullià, per que aquest llencés espurnes enlluernadores, capaces d'encisar qualsevulla amador de la bellesa.» («Blanquerna», a *Escrips sobre Ramon Llull*, p. 24).

En primer lloc, Bové, que neix el 1869 i mor el 1915, no pertany a la generació de Galmés i va atacar l'edició de les ORL en el seu inici. És molt conegut per la seva obra intitolada *La filosofía nacional de Catalunya*, originalment una conferència llegida el 1902 i publicada posteriorment en forma de llibre. En aquest parteix de la idea de filosofia nacional de F. X. Llorens i Barba, però li retreu a aquest que no hagi aprofundit en aquesta noció. Llorens no havia arribat a aplicar les seves idees a Catalunya; si ho hagués fet, li hauria calgut concloure necessàriament que la filosofia nacional catalana era la lul·liana, en lloc d'advocar a favor de l'escola escocesa del sentit comú. Bové té com a punt fort de la seva crítica l'absència de la figura de Llull en l'obra de Llorens. Més endavant, ja al 1908, Bové publica, ara en castellà, la que considera la seva obra definitiva sobre Llull: *El sistema científico luliano*²⁰. Ara Bové ataca reiteradament l'edició de les ORL en diversos passatges del llibre. Des de bon començament afirma que, malgrat que l'edició de l'obra catalana de Llull tingui justificació en la mesura que aquesta fa aportacions de tipus lingüístic i literari, és absolutament inútil respecte al coneixement del sistema lul·lià o Ars Magna. El criteri de publicació de les obres es limita, segons Bové, al fet d'ésser escrites en català, i això implica un oblit d'allò que és essencial²¹.

Més endavant insisteix en aquesta idea, però ara afegeix que l'obra de Llull és molt desigual i la personalitat del beat molt complexa. El compara amb Balmes, de qui diu que en les diferents vessants de la seva obra és sempre notable, encara que es tracti d'una estrella de segona magnitud; en canvi, Llull ho és de primera magnitud, però només en algunes determinades obres, en la resta és inferior²². Bové rebutja gran part de l'obra de Llull, aquella que considera literària, i la biografia tampoc li interessa. Tot això es correspon a un Llull que no cal ressuscitar, un Llull que es deixa endur pel cor i la imaginació i que no es pot definir com a científic. El Llull que interessa a Bové és el de l'edició Maguntina, editada per Salzinger al segle XVIII, de la qual ell en proposa una lectura dins d'un determinat ordre que equival al lul·lisme veritable. Aquest Llull és el que ell anomena *sistema científic* i que, manté, no es troba en català²³. El problema rau en el fet que

20. *Obra definitiva para conocer las doctrinas lulianas. El sistema científico luliano. Ars Magna. Exposición y crítica por...*, Barcelona: Tipografía Católica, 1908.

21. *Ibid.* p. 9: «La edición de los textos originales del Beato Lulio que hacen actualmente los lulistas de Palma de Mallorca, no llenan en manera alguna el vacío de que hablamos; aquel trabajo, notabilísimo por cierto, obedece a una razón puramente lingüística y literaria; allí publican únicamente los textos lulianos que han podido encontrar mientras sean catalanes, prescindiendo en absoluto de si se refieren o no al *Ars Magna*, de si tratan de la Orden de Caballería o bien de Filosofía y Teología».

22. *Ibid.*, p. 363.

23. *Ibid.*, p. 364: «La publicación de los *textos originales catalanes* del Beato, que están efectuando algunos beneméritos literatos de Mallorca, aun después de haber salido de las prensas los treinta volúmenes anunciados (los títulos de cuyas obras se han divul-

l'edició de l'obra catalana fa creure a la gent, diu Bové, que aquesta conté el sistema lul·lià, quan aquest hi és absent. D'aquesta manera, diu, les ORL tindran un efecte perjudicial. Finalment, estableix una curiosa distinció entre els qui ell anomena *lul·lofils*, aquells que només s'interessen pels textos originals catalans de Llull, i els *lul·listes*, que són aquells que n'admiren les doctrines filosòfiques i teològiques²⁴.

Ménedez y Pelayo, a qui Bové té present elogiosament en aquesta obra, li va escriure una carta valorant *El sistema científico luliano*, i Bové la inclogué en l'inici del llibre. Encara que és elogiosa, manifesta el seu desacord respecte a la valoració de Bové sobre la finalitat de les ORL²⁵.

Certament, la posició de Bové en aquest punt és difícil de mantenir: la limitació que imposa a l'estudi de l'obra lul·liana és contrària a l'estudi global que aquesta exigeix i que s'havia d'imposar necessàriament. No només elimina l'obra catalana reduint-la a la qualitat d'ésser merament literària —la qual cosa no és certa—, sinó també part de la llatina; en definitiva, anul·la la unitat interna del conjunt de l'obra de Llull.

Mentre Bové tracta de reivindicar el lul·lisme com un corrent que pot competir amb el tomisme (o que s'hi complementa) i que pot esdevenir la filosofia nacional catalana, Galmés reivindica la figura i la persona de Llull a través de la lectura del text viu i personal, més que un corrent determinat.

Tomàs Carreras i Artau expressà la seva oposició a la versió del lul·lisme propugnada per Bové de diverses maneres; de fet, ambdós entraren en una controvèrsia pública que no finalitzà fins la mort de Bové²⁶. (D'altra banda, Carreras reconeix el valor de la tasca de Bové en la promoció de l'estudi de Llull, que conflueix amb estudis seriosos com els d'A. Rubió i Lluch). A *Introducció a la història del pensament filosòfic a Catalunya*²⁷ (que tot i que es va publicar el 1931, conté tre-

gado ya), tampoco serán ni de lejos suficientes para alcanzar un concepto mediano de la filosofía y la teología lulianas. No son catalanes los textos originales de las obras expositivas y prácticas del ascenso y descenso el entendimiento.»

24. *Ibid.*, p. 463.

25. La carta s'inclou a l'inici del llibre, sense cap paginació. En referència al nostre tema afirma Menéndez y Pelayo: «Me parece duro lo que usted dice sobre la publicación, que considero utilísima, de los textos del santo. Algunos de ellos contiene, aunque en forma popular, una parte de su doctrina, o hacen aplicaciones interesantes de ella, y aunque no añadan mucho al conocimiento del filósofo, que debe estudiarse en la edición maguntina, sirven para el conocimiento del hombre y del artista: aspecto que no es indiferente para comprender del todo su vida intelectual, aunque sea secundario para el fin escolástico».

26. Això no impedí una relació amistosa entre T. Carreras i S. Bové. Fou Bové qui persistí en la polèmica, fins i tot quan Carreras el visità en els darrers dies de la seva malaltia mortal. Més detalls a T. CARRERAS i J. CARRERAS, *Historia de la Filosofía Española*, vol. 2, p. 416, nota 79.

27. *Introducció a la història del pensament filosòfic a Catalunya. I cinc assaigs sobre l'actitud filosòfica*, Barcelona: Llibreria Catalònia, 1931.

balls realitzats anteriorment), T. Carreras no només critica la posició de Salvador Bové, sinó tota aquella que mantingui que en un sol filòsof es conté l'esperit nacional de Catalunya²⁸. Aquest és un fons comú que l'historiador de la filosofia ha de saber captar en les més diverses escoles i posicions. Fa notar que en el noucentisme també es fa cap a un cert lul·lisme, però dins d'un programa cultural que inclou l'eliminació de la filosofia catalana del segle XIX (és a dir, bàsicament, de Balma i Llorens), la qual cosa és una simplificació interessada de la filosofia catalana. Els noucentistes insistiran en la conciliació d'europeisme i catalanitat en Lluï.

Finalment, volem fer notar que per a T. Carreras era essencial fer una revisió del lèxic filosòfic de l'obra catalana de Lluï a fi d'adaptar-lo a les necessitats de la filosofia catalana actual²⁹. D'aquesta manera, sí que es pot posar la base d'una filosofia nacional, no perquè Lluï estigui al capdavant d'una escola que representa en exclusiva l'esperit nacional català, sinó pel repensament del seu llenguatge encara viu. Aquesta afirmació casa força bé amb els ideals de Galmés. De fet, pensem que la concepció de T. Carreras s'acosta força, o més ben dit, és la més compatible amb el lul·lisme de Galmés. Les seves crítiques matisades als diferents lul·lismes també semblen ben conciliables amb la posició galmesiana.

Com ja hem dit, la dedicació al lul·lisme de Galmés no es pot considerar, en sentit estricte, filosòfica, ni Galmés pot ser qualificat de filòsof. (Així, per exemple, el seu lul·lisme ha estat anomenat *erudit i crític* i contraposat d'aquesta manera al *doctrinal*³⁰.) Ara bé, tot i això, ens preguntem si es pot ser lul·lista sense cap mena de plantejament filosòfic. És obvi que la tasca de Salvador Galmés, encara que mai es va dirigir prioritàriament a la interpretació filosòfica creativa, no es

28. *Ibid.*, pp. 21-22: «L'any 1902, un jove sacerdot, Mn. Salvador Bové, des d'aquesta mateixa càtedra, després d'un interessant recorregut històric, proclamava l'existència d'una "Filosofia catalana", "filosofia *nostrada*, nascuda, com *ex visceribus rei* del pensament català". Aquesta filosofia no és altra que la de Ramon Lluï, "el pensador més gran de la nostra nacionalitat". (...) conclouia que ni Lluï Vives ni el doctor Xavier Llorens i Barba no podien aspirar al títol de filòsofs nacionals de Catalunya. Aquesta posició recolza sobre un greu error fonamental, el vincular el caràcter nacional d'una filosofia en un filòsof determinat. És això tan temerari com ho fóra monopolitzar l'aire que tots respirem».

29. *Ibid.*, p. 95: «L'adaptació actual del vocabulari filosòfic lul·lià és un problema que significa, d'una banda, l'exploració d'un caire viu del Lul·lisme. Però, per altra part, exigeix una tasca de selecció i repensament que fóra tal volta el primer tràmit per a assolir un resultat que, com a corol·lari legítim de la present dissertació, pot ésser ja anunciat com una aspiració immediata. Un resultat, dic, que es sintetitza en un triple mot que un rigorisme científic, més fort que totes les incontinències patriòtiques, m'ha obligat a estalviar fins ara: una Filosofia *nostrada*».

30. P. LLUÍS FONT, «Un segle de filosofia a Catalunya», a P. CASANOVAS (ed.), *Filosofia del segle XX a Catalunya: mirada retrospectiva*, Sabadell: Fundació Caixa de Sabadell, 2001, pp. 43 i 44.

pogué dur a terme prescindint completament de la filosofia. Al llarg de la seva obra havia de prendre partit per una determinada concepció de la filosofia de Lull, a més havia de tenir un marc previ de treball. És clar que es recolza en les aportacions de diversos autors que cita, entre ells lul·listes internacionals com Longpré, Probst o Allison Peers, però també creiem que les idees de Tomàs Carreras i Artau li foren de gran ajuda.

Galmés evita entrar en polèmica amb els autors amb qui està en desacord, però, en canvi, explicita el seu acord amb l'obra dels germans Carreras i Artau. Pensem que aquesta li és afi i que ens permet aclarir indirectament la seva posició respecte a la concepció de Lull de Torras i Bages, de Bové i del noucentisme. Quan Galmés fa referència als germans Carreras i Artau, ho fa o bé mostrant el seu acord, o bé elogiant la seva obra. En un article escrit el 1932, *Respostes a una enquesta. Davant el centenari lul·lià*³¹, cita l'obra publicada un any abans, 1932, per Tomàs Carreras, *Introducció a la Història del pensament filosòfic a Catalunya*, i s'hi refereix ben positivament dient que en aquesta «l'autor enfoca i situa de manera original i encertadíssima la gran figura de Ramon Lull»³². Amb les seves pròpies paraules sintetitza la interpretació de Tomàs Carreras i el cita breument:

«Cal notar, amb el Dr. T. Carreras i Artau, que la filosofia de Ramon Lull és una mescla paradòxica de racionalisme, criticisme i misticisme. La tendència racionalista obeïa a un impuls apologètic, molt viu a Catalunya per la convivència de cristians amb sarraïns i jueus; però aquella tendència era purament circumstancial i accessorià, que mirava només a satisfer necessitats peremptòries de l'època. El seu criticisme no passava de provisional i era solament “un pas enrrera per a prendre arrencada i escometre, amb un braó inusitat, la via contemplativa de l'amor”, el misticisme. Aquest és el que constitueix el substratum natural de la Filosofia lul·liana»³³.

A un treball posterior i que no es pot datar amb exactitud (s'ha publicat pòstumament i en el manuscrit inèdit no hi consta la data, encara que ha de ser escrit poc després de 1939), *Ramon Lull (Raymond Lulle) et son chef-d'oeuvre le Livre de Contemplació*³⁴, Galmés cita el primer volum de l'obra dels germans Carreras i Artau per a recolzar les seves afirmacions sobre el *Livre de contemplació*. El que ens interessa remarcar és que aprofita per elogiar l'obra fins al punt d'afirmar que és la millor entre les existents sobre Lull³⁵.

31. A *Escrits sobre Ramon Lull*, pp. 61-67.

32. *Ibid.*, nota 3, p. 62.

33. *Ibid.*, pp. 62-63.

34. A *Articles, pròlegs i altres treballs. Epistolari*, pp. 153-171.

35. P. 170: «Aún a riesgo de hacernos pesados hemos de citar otro testimonio, el más reciente de todos, de ayer como quien dice. Es el de los profesores hermanos

D'altra banda, a la *Historia de la Filosofía Española. Filosofía Cristiana de los siglos XIII al XV*³⁶ dels germans Carreras i Artau hi ha al·lusions positives a Galmés. Quan Tomàs, el responsable de la part dedicada a la figura de Llull, comenta la bibliografia existent sobre la vida d'aquest, cita els treballs biogràfics de Galmés i els qualifica de breus, però força fiables³⁷, encara que, més endavant, en algunes ocasions pot dissentir de dades concretes donades per Galmés. Però no es limita a recomanar aquesta aportació de Galmés: també aconsella la lectura dels pròlegs escrits per aquest en les diferents publicacions lul·listiques al seu càrrec³⁸. A més, remet a Galmés ben sovint a l'hora de datar obres de Llull³⁹. Així mateix, Tomàs aprova la concepció galmesiana del dinamisme de Llull, com una qualitat extraordinària de capacitat energètica, gairebé inversemblant⁴⁰. Anys després, en el següent volum —en un text de Joaquim Carreras— es deixa constància de la davallada d'activitat de Galmés⁴¹. El plantejament dels germans Carreras en aquesta obra, segons el qual la filosofia espanyola s'ha de situar dins del context de l'europea (aquesta s'ha d'entendre no com un desenvolupament intern de l'esperit nacional espanyol, sinó com el fet que el conjunt de pobles hispànics han participat en la filosofia europea)⁴², també encaixa amb les coordenades de treball de Galmés.

En definitiva, el treball dels germans Carreras, i més especialment el de Tomàs, és el que ens permet entendre millor els supòsits filosòfics que Galmés necessità per a dur a terme la seva tasca lul·lista. Per acabar de definir el lul·lisme galmesià, direm que, als diferents adjectius que hem anat adjudicant-li, podem afegir els de pragmàtic i constructiu; com en el mateix Llull, coexisteixen en Galmés l'empenta idealista amb la finalitat pràctica.

Carreras y Artau, en su *Historia de la Filosofía Española*, donde se halla el estudio más completo, sólido hasta hoy, sobre la filosofía luliana en sus varios aspectos».

36. 2 vols., Madrid: Asociación Española para el Progreso de las Ciencias 1939-1943. Edició facsimil per l'Institut d'Estudis Catalans i la Diputació de Girona, Barcelona-Girona, 2002.

37. *Op. cit.*, vol.1, p. 238: «*Vida compendiosa del Bt. Ramon Llull, Palma de Mallorca, 1915, breve, pero muy segura, completada magníficamente con el reciente estudio del mismo autor: Dinamismo de Ramon Llull* (Mallorca, 1935).

38. *Op. cit.*, vol. 1, p. 276, nota 16.

39. Per exemple, *Op. cit.*, vol.1, pp. 283-295.

40. *Op. cit.*, vol. 1, p. 262.

41. *Op. cit.*, vol. 2, p. 399, nota 31: «Desgraciadamente, el precario estado de salud del meritísimo don Salvador Galmés le ha obligado a alejarse del trabajo activo...». Cal tenir en compte que, encara que en l'edició d'aquest volum consta com a data de publicació el 1943, se sap que, de fet, no es va publicar abans de 1947.

42. *Op. cit.*, vol. 1, p. ix: «...estiman los autores que la filosofía cristiana en España, durante los citados siglos, hállese condicionada, ante todo, por las circunstancias de la vida y del pensamiento europeos y ha de ser explicada, por consiguiente, más que como una explosión del genio nacional, como la singular aportación de los pueblos hispanos a la filosofía general de Europa en dicha época».